

10. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. - К., 1986. - С. 65.

11. Там само. - С. 58.

12. Там само. - С. 60.

Л.Г.ІВАНОВА

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НОВОЇ СІЧІ (1734-1775)

Історія запорізького козацтва у XVIII ст. характеризується складними процесами як в політичному, так і в соціально-економічному аспектах. Це був час ліквідації старої Чортомлицької Січі і появи Олешківської Січі, а згодом Нової Січі на річці Підпільній; це був час втрати державотворчих можливостей запорозького козацтва, його політичного впливу на суспільне життя Гетьманської України. Але в цілому Запорозька Січ продовжувала ще виступати важливим фактором громадського життя українських земель. Нова Січ не залишалась осторонь жодної визначної події в суспільно-політичному житті України - будь-то події 1708-1709 років, соціальні рухи на Слобжанщині чи на Лівобережжі, Коліївщина 1768 р. тощо.

Господарський організм Запорозької Січі також розвивався у руслі нових явищ соціально-економічного життя України, зв'язаних з появою та утвердженням нових виробничих стосунків в аграрному секторі, пов'язаних з капіталістичним способом виробництва, зокрема, хутірського - по суті фермерського землеводіння. На жаль, ця особливість соціально-економічного розвитку Січі, незважаючи на появу певного кола досліджень, не завжди потрапляє в поле зору авторів узагальнюючих праць та посібників.

Не було сталим і політичне життя Запоріжжя. Козацтво впевнено еволюціонізувало в напрямі до закріплення своєрідних органів влади за більш заможною частиною козацтва, яке прагнуло зробити свою владу спадковою.

В 40-х рр. XVIII ст. Нова Січ займала досить велику територію (до 80,555 тис. кв.км.).¹ На заході вона тягнулась від Південного Бугу та його притоки - річки Синюхи, на сході межувала з річкою Кальміус і річкою Берди. На північних рубежах ця територія починалась від річки Орель і тяглась до річки Конки та сягала Дніпра у нижній течії.

Територія Нової Січі ділилась на вісім областей - паланок, які в свою чергу ділились ще на отаманства - як встановили сучасні дослідниками. До складу отаманства входило кілька поселень.

Адміністративним, політичним та військовим центром на Запоріжжі був Кіш, що розташовувався на півострові річки Підпільної. Традиційно тут розміщувалась канцелярія, військові майстерні, курені (всього було їх 38), що використовувались для військової залоги. Центром кожної паланки була слобода, де також традиційно розміщувався козацький гарнізон та паланкова адміністрація.

Управління козацьким краєм здійснювала обрана демократичним шляхом козацька старшина. Вона ділилась на кошову, паланкову, курінну, отаманську. Щоправда, в адміністративній структурі з часом спостерігаються певні зміни, пов'язані з поглибленням соціального розшарування в козацькому середовищі. На старшинські посади в Новій Січі згодом обирали тільки заможних козаків і обирали їх на декілька термінів підряд. Кіш як вищий законодавчий і виконавчий орган на вибори паланкової та отаманської адміністрації не впливав. Він лише затверджував обраних громадою осіб.

Характерно, що отаманства як нижча територіально-адміністративна одиниця у своїх адміністративних правових стосунках ставилась на один рівень із паланками. Місцева старшина мала безпосередній зв'язок із Кошем, обминаючи паланкову адміністрацію. На думку деяких дослідників (М.Слабченко та О.Олійник), це давало можливість уникнути бюрократичних перепон і здійснювати більш оперативно управління краєм, що дуже важливо у воєнний час.² До складу кожного отаманства входило декілька поселень - хуторів, хуторів-зимівників.

Численні факти вказують на те, що на території цих хуторів проживали козаки із сім'ями, прості селяни - посполиті та посезонні робітники. Протягом 30-60-х рр. в Запорозькому краї (за офіційними даними Петербургу) поселилось 50 тис. селян із сім'ями. Це були переселенці та селяни-втікачі з Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини. За підрахунками відомого історика В.М.Кабузана, на 1775 р. на території земель Запоріжжя загальна кількість населення сягала 72 тис. осіб.³ Д.Яворницький, В.Голобуцький виводять цифру 100 тисяч. Крім того, за даними інших дослідників відомо, що на військовій службі нараховувалось більше 20 тис. козаків.⁴ В.О.Пірко, ввівши в науковий обіг нові джерела та документи, зробив узагальнюючі статистичні підрахунки, згідно яких загальна чисельність населення запорозьких вольностей тоді становила понад 175 тис. осіб.⁵ До цієї думки схиляється й інший дослідник - А.Бачинський.⁶

Із збільшенням населення краю зростало і число зимівників.⁷ В середньому на кожні 20 кв.км припадав один зимівник. Проте, щільність розташування зимівників один від одного була різною і залежала від географічного фактору. Найбільша густина розташування хуторів-

зимівників, за топографічними картами першої половини XVIII ст., спостерігалась у південних прикордонних районах.⁸ На один хутір-зимівник припадало від 110-376 га до 1870 га сільськогосподарських угідь.⁹ Отже, хутори-зимівники стали практично економічною основою Запорізького краю.

Головною галуззю господарювання в хуторах-зимівниках та слободах до 60-х рр. було тваринництво і рибальство. Власники хуторів володіли тисячами голів свійської худоби. Так, одному кошовому отаману П.Калнишевському належало 658 коней, 886 голів великої рогатої худоби, 14042 тисячі овець і кіз тощо. Іншому кошовому старшині І.Глобі належало 12 тис. овець і кіз, сотні коней та ін.¹⁰ Така кількість худоби, безумовно, вимагала підприємств і чимало робочих рук для переробки продукції тваринництва.

Не випадково у 60-70-х рр. на Запорожжі функціонувала значна кількість рибних заводів - гардів. Тільки в басейні Бугу та його приток дослідники М.Товкайло та М.Будник нараховували 34 гарди.¹¹ Існували й інші підприємства. Зокрема. Сучасний хімічний аналіз запорозької зброї показує, що вона була виготовлена із руди Донецького регіону, який входив у володіння Запорізької Січі.¹²

Наступною важливою галуззю господарства Нової Січі в 60-і роки стає рільництво. При чому, землеробство поширюється в усіх типах господарств - в запорозьких слободах і хуторах-зимівниках. Перевагу запорожці віддавали культивуванню проса, жита, вівса, гречки, а з кінця 50-х рр. - пшениці. Якщо до кінця 50-х рр. на Запорожжя ввозили хліб, то з 60-х рр. населення краю задовольняло свої потреби власним виробництвом. До того ж Запорозька Січ починає експортувати власний хліб до Кримського ханства.¹³

Водночас варто відзначити і багатогалузевість господарств зимівників та слобід. Як відзначає В.Пірко в зимівниках і слободах успішно розвивалось городництво і садівництво. Крім того, тут було досить розвинене млинарство та гуральництво.

Господарське освоєння степових просторів здійснювалось селянами-переселенцями, селянами-втікачами, посезонними робітниками, тобто, людьми, що були добре обізнані з рільництвом. М.Слабченко, В.Голобуцький та О.Олійник у своїх наукових розвідках наводять документи, які свідчать про використання в зимівницьких господарствах вільнонайманої праці та укладання відповідних угод між господарем-фермером та наймитом. За такими угодами вільнонаймані працівники отримували річну платню в грошах, або частково в грошах, а частково натурою - збіжжям. Траплялись випадки, коли наймитам платили тільки харчами і надавали їм житло.

В наукових дослідженнях (М.Слабченка, В.Голобуцького, Я.Бойка, О.Олійника, В.Пірко, А.Філіпенка) аргументовано доводиться, що зимівницькі господарства-фермерства були основним джерелом прибутків Нової Січі:

В Новій Січі існувала і відповідна фінансова та податкова система. Кіш обкладав господарства зимівників постійними і тимчасовими платежами. Податками обкладались всі посполиті, певна сума податків збиралась із сімейних козаків.¹⁴

Відчутні прибутки у кошову скарбницю давало гуральництво. На 60-і роки в паланках Запорозької Січі нараховувалось десятки шинків.

Значні прибутки Кіш отримував із зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Д.Яворнацький, В.Панашенко, А.Філіпенко та ін. встановили, що спеціальні служилі люди обкладали податками усіх, хто пропонував свої товари на запорозьких ринках. Досить високі митні збори були встановлені на горілку, вина та охоронний конвой для зарубіжних купців.

Торговим центром краю був Кіш. У його межах протягом 1765-1773 рр. функціонувало 40-49 крамниць.¹⁵ Сюди приїздили зарубіжні купці та господарі зимівників, котрі збували свою продукцію оптом. Великими торговими центрами стають в 60-х рр. і паланкові слободи. Як правило, на Запорожжя везли свої вироби, тканини, взуття, зброю, свинець, порох, предмети повсякденного побуту ремісники з Лівобережжя і Слобідської України, Росії, Туреччини, Польщі тощо. Крім того, з Лівобережжя сюди везли борошно, тютюн, з Туреччини - ізюм, каву, горіхи, камфору, скло, лимонний сік.

Торговими партнерами Січі були також Литва і Греція. Торговельний обіг Запорозької Січі з країнами Півдня були досить великими. М.Слабченко стверджує, що обсяг торговельних операцій Січі з Кримом становив більше 60 тис. карбованців, а з Туреччиною - 200-250 тис. карбованців (і першість тут належала торгівлі сіллю).¹⁶ На зарубіжних ринках запорожці пропонували вовну, яловичину, коней, велику рогату худобу, овець, коней, пряжу, коров'яче і конопляне масло, рибу, ікру, канати, шкіри, хутро.

З 60-х рр. Запорожжя починає торгувати хлібом власного виробництва, який везли в основному до Кримського ханства.¹⁷

Крім того, Запорожжя відіграло значну роль в посередницькій торгівлі. Мануфактурна продукція Росії та Польщі переважно проходила транзитом через Запорожжя до Туреччини, Криму, країн Балканського півострова.¹⁸ Тому не випадково ряд дослідників (В.Пірко, О.Олійник, І.Лиман, А.Філіпенко) зробили висновок, що Запорозька Січ у ці часи ставала серйозним конкурентом Росії в зовнішній торгівлі

в Причорномор'ї і Приазов'ї.

Таким чином, для соціально-економічного життя Нової Січі було характерним посилення товарообігу, що призвело до накопичення торгового капіталу. На Запорозжжі успішно розвивався фермерський тип господарства, що відзначався багатогалузевістю і застосуванням вільнонайманої праці. Зимівницько-фермерське господарство стає економічною основою Нової Січі. Все це свідчить про утвердження в цьому регіоні України буржуазних виробничих відносин. Протягом 30-70-х рр. на Запорозжжі формується новий, більш прогресивний в історичному поступі соціально-економічний лад. Все це робило Запорозьку Січ економічно і політично незалежним від Росії організмом, виривало її з кріпосницької системи імперії.

Безумовно, Російська імперія не могла погодитись з існуванням невідконтрольованих собі політичних інституцій та економічною самостійністю козацького краю. Вона шукала способів остаточно підпорядкувати собі цю частину України та інкорпорувати її до загальноімперських структур.

- 1 Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників. //Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. - К. 1993. - Вип. III. - С. 59-60.
- 2 Бойко А.В. Запорозький зимовник останньої чверті XVIII століття. - Запоріжжя, 1995; Беднов В. Матеріали для історій колонізації бывших запорозьких владений. - Катеринослав, 1914; Південна Україна XVIII-XIX століття //Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. - Запоріжжя. - 1996. - С. 52-55; Слабченко М.С. Паланкова організація Запорозьких Вольностей //Праці комісії для вивчення історії західно-руського і українського права. - К., 1929. - Вип. VI.
- 3 Кабузан В.М. Заселение Новороссии. - М. 1976. - С. 80-81, 120.
- 4 Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої чверті XVII ст. до кінця XVIII ст. //Український історичний журнал. - 1998, № 1. - С. 89; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т.1.; Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. - К., 1961.
- 5 Пірко В.О. Освоєння Півдня України в XVI-XVIII ст. - Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. - К., 1996. - С.21.
- 6 Бачинський А.П. Січ Задунайська (1775-1828). - Одеса, 1994. - С. 7.
- 7 Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників. - С. 56. 60.
- 8 Скальковський А.О. Історія нової Січі або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 49-56.
- 9 Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників. - С. 57.

- 10 Питання аграрної історії України і Росії. - С. 29.; *Очерки истории СССР. XVIII век. Вторая половина.* - М., 1956. - С. 586.
- 11 Товкайло М., Будник М. *Запорозький гард // Київська старовина.* - 1995, № 2. - С. 82-84.
- 12 Лаврін П. *Історія Південно-Східної України.* - К., 1996. - С. 128.
- 13 Питання аграрної історії України та росії. - Дніпропетровськ, 1995. - С.28-31; Баранов О.К. *Товарооборот чорноморської торгівлі в XVIII в. (Крым, Запорожье, Турция, Россия) // Матеріали по археології, історії, етнографії Таврії.* - Вып. III, Симферополь: Таврия, 1993. - С. 280-283.
- 14 Козацькі Січі. - К., Запоріжжя, 1998. - С. 172-173.; Філіпенко А. *Міжнародні торговельні зв'язки Запорозької Січі у XVIII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.* - Вып. III. - К., 1993. - С. 98-104; Яворницький Д.І. *Історія запорозьких козаків.* - С. 412-425.
- 15 Слабченко М.С. *Паланкова організація Запорозьких Вольностей.* - С. 195.
- 16 Баранов О.Н. *Товарооборот чорноморської торгівлі в XVIII в.* - С. 281-284.
- 17 В.Голобуцький. *Запорозьке козацтво.* - К., 1994. - С. 502.
- 18 Там же; Козацькі Січі. - С. 173-174; Філіпенко А. *Назв.праця: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.* - С. 412-425.

Р.Є. ДЕЛІМАРСЬКИЙ
м.Київ

ПІДТВЕРДЖЕННЯ РОСІЙСЬКИМ ЦАРЕМ САМОВРЯДУВАННЯ КИЄВА ЗА МАГДЕБУРЗЬКИМ ПРАВОМ В 1654 Р.

Становище українських міст в період національно-визвольної революції 1648 р. та подальшої національно-визвольної війни нашого народу викликало й викликає інтерес серед дослідників. Проте і сьогодні чимало аспектів цієї проблеми потребують подальшого вивчення, аналізу і узагальнення. Окремим питанням є соціально-економічна історія так званих "привілейованих" українських міст (тобто таких, що користувались самоврядуванням за магдебурзьким правом ще з литовсько-польських часів), їхня боротьба за підтвердження власних прав і привілеїв, стосунки з російськими та гетьманськими владними установами. Серед них особливе місце займав Київ, який також користувався відповідним правом на самоврядування з 1499 р.